

J. P. TRAP

KONGERIGET
DANMARK

FJERDE OMARBEJDEDE UDGAVE

PAA GRUNDLAG AF DEN AF H. WEITEMEYER UDGIVNE 3. UDGAVE
OG UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG
STEDLIGE MEDDELERE FRA ALLE LANDETS EGNE

UDGIVET AF

GUNNAR KNUDSEN

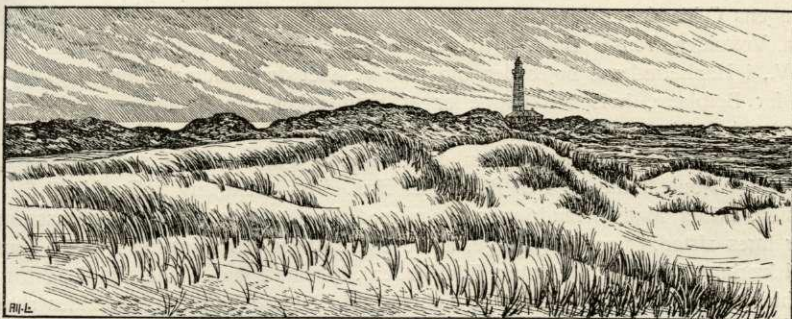
V. BIND

HJØRRING AMT · TISTED AMT
AALBORG AMT

KØBENHAVN 1924

G. E. C. GADS FORLAG

(FREDERIK GAD)

DEN JYSKE HALVØ

Omfang. Foruden selve *den jyske Halvø* henregnes til Jylland følgende større Øer: *Rømø, Mandø* og *Fanø*, alle i Vesterhavet, *Hirsholmene, Læsø, Anholt, Hjelm, Tundø, Endelave, Alrø, Hjarnø, Aarø, Barseø* og *Als*, alle Ø. for Halvøen; desuden Øerne i Limfjorden.

Beliggenhed. Den jyske Halvø, der mod N. skyder sig ud fra det mellem-europæiske Fastland, omgives mod V. af Vesterhavet (eller Nordsøen), mod N. af Skagerrak, mod Ø. af Kattegat, Lille-Bælt og Østersøen. Dens nordligste Punkt er Grenen, $57^{\circ} 44' 55''$ n. Br., dens vestligste Punkt Blaavands Huk, $4^{\circ} 30'$ v. L. for Kbh., $8^{\circ} 4' 20''$ ø. L. for Grw., og dens østligste Punkt Fornæs paa Dyrslund, $1^{\circ} 37'$ v. L. for Kbh. — $10^{\circ} 58'$ ø. L. for Grw. Mod S. overskæres Halvøen af Grænsen mellem Danmark og Tyskland; det sydligste Punkt paa denne, S. for Frøslev, ligger paa $54^{\circ} 48'$ n. Br. Den længste Udstrækning fra N. til S. er c. 340 km, den største Bredde (Tangen ved Nissum Fjord til Fornæs) c. 170 km. Det saml. Areal er $29,647 \text{ km}^2$ (2,964,731 ha), deraf de sønderjyske Landsdele 3984 km^2 (398,350 ha).

Form. Jyllands Kyster mod Vesterhavet og Kattegat er mere end de andre danske Landes formede af Havets nedbrydende og opbyggende Virksomhed, — denne tilstræber at gøre Kysten lige ved at bortskylle Udbugtninger og ved at udfylde Indbugtninger eller lægge Barrer over dem, — Jylland beskylles jo dér af langt mere „aabne“ Have end de øvrige danske Kyster, Nordsjællands undtagne; men et andet Forhold har tillige gjort sig gældende ved Udformningen af Jyllands Skikkelse, det nordlige Jylland er et Hævningsland, det sydlige et Sænkningensland. Siden Køkkenmøddinge-Tiden, der vel kan ligge en 5-6000 Aar forud for vor Tid, har det nordlige Jylland hævet sig og det sydlige Jylland sænket sig. Derfor er den sydlige Del af Jyllands Vestkyst opløst i en Række Øer, som Havet endnu ikke har haft Tid til at bortskylle, medens der ingen Øer findes ved Vestkysten N. for Blaavands Huk.

Jyllands nordligste Del er Skagens Odde, som ender i Grenen, et Lavland af Stranddannelser, der med Støttepunkter ved Frederikshavn og ved Tværsted er opskyllet af Havet siden Køkkenmøddinge-Tiden, og hvis Dannelse endnu ikke er afsluttet; i Køkkenmøddinge-Tiden gik Kysten i en ret lige Linie fra Frederikshavn til Tværsted. Det Materiale, som Skagens Odde er opbygget af, er af Havet bortskyllet fra Jyllands Kyster længere S. paa, navnlig fra Vestkysten. Langs begge Kyster foregaar Materialvandringen i Havet nemlig her i nordlig Retning.

Skagens Odde danner en Trekant med indbuede Sider, paa Østsiden Aalbæk Bugt, paa Vestsiden Tannis Bugt. Jyllands Vestkyst fortsætter sig fra Hirshals imod SSV., i Hanherrederne bøjes den om mod V., idet den danner Jammerbugt og — V. for Bolbjærg, hvis Kalkklippe er et Fremspring paa Kysten — Vigsø Bugt. Kysten beholder den vestlige Retning til Hansted. Her danner Hanstholms Kalk et Støttepunkt for Kysten, som nu drejer om og gaar videre i sydlig Retning, i en svagt s-buet Linie, lige til Blaavands Huk. Ved Stenbjærg i Ty, V. til S. for Tisted, skifter Materialvandringen langs med Kysten Retning, og Sandmasserne, der føres afsted, er saa betydelige, at de efterhaanden har afspærret Kystens gamle Indskæringer: Nissum Bredning (Limfjorden), Nissum Fjord, Stadel Fjord og Ringkøbing Fjord, med Tanger, saa at Løbene ind til disse Fjorde maa holdes aabne kunstigt. Ved Blaavands Huk skifter Kysten Karakter; her strækker Halvøen Skallingen sig mod SØ., idet den omslutter Ho Bugt, og nu opløser Kystlandet sig i en Række Øer, der danner Vestsiden af Vadehavet: Fanø, adskilt fra Skallingen ved Graadyb, Kilsand, der overskyldes ved Højvande, Mandø, Koresand, der ogsaa overskyldes ved Højvande, og Rømmø. N. for Rømmø findes Juvre Dyb og S. for den List Dyb. S. for Rømmø ligger i Vadehavet den lille Ø Jordsand. Selve Fastlands-Kysten ved Vadehavet har fra det indre af Ho Bugt et bugtet Forløb, først mod SØ. og derpaa mod S. til Grænsen.

Jyllands Østkyst strækker sig fra Frederikshavn i sydlig Retning med et nogenlunde lige Forløb til Limfjorden, der adskiller Vendsyssel, Hanherrederne og Ty fra det øvrige Jylland. Den østlige Del af *Limfjorden* fra Indløbet ved Hals til lidt forbi Aalborg danner et smalt, noget bugtet Løb. V. for Aalborg deler den sig i Løb omkring Øerne Egholm, Gøl, Øland og adskillige Smaaøer og danner S. for Øland Nibe Bredning; saa snævrer den sig atter ind i det smalle Agersund mellem Hanherrederne og Himmerland for igen at udvide sig til sin største Bredning, hvis nordlige Del kaldes Løgstør Bredning, medens den sydlige benævnes Livø Bredning; i denne ligger Øerne Livø og Fur. Her forgrener Limfjorden sig stærkt. Mod N. skar tidligere de nu inddæmmede Bygholm Vejle, Selbjærg Vejle, Vesløs Vejle og Tømmerby Fjord sig ind i Hanherrederne, mod S. gaar Risgaarde Bredning ind mellem Himmerland og Salling og fortsætter sig gennem Hvalpsund ind i Skive Fjord, hvorfra et Løb fører mod Ø. ind i Lovns Bredning, fra hvilken man gennem Virksund kommer videre ind i Hjarbæk Fjord N. for Viborg. Løgstør og Livø Bredningers vestlige Begrænsning dannes af Limfjordens største Ø Mors, der har ret indskaarne Kyster. Den adskilles fra Salling ved det smalle Salling Sund, gennem hvilket man kommer til Kaas Bredning S. for Mors. N. om Mors fører Feggesund fra Løgstør Bredning ind i Tisted Bredning, fra hvilken et bugtet Løb strækker sig mellem Mors og Ty til Kaas Bredning. SV. for Mors ligger der flere Øer: Agerø, Jegindø og Tyholm, der dog er landfast med Ty. Fra Kaas Bredning gaar Venø Bugt med Øen Venø mod S. forbi Struer. Gennem Oddesund, S. for Tyholm, kommer man ind i Limfjordens vestligste Del, Nissum Bredning, som gennem Tyborøn Kanal staar i Forbindelse med Vesterhavet.

Jyllands Østkyst S. for Limfjorden er meget forskellig fra Vestkysten; den faar sit Særpræg ved talrige Fjorde og Bugter. Den har i store Træk et nord-sydligt Forløb, der dog brydes af den i Kattgat fremragende, kantede Halvø Dyrsland (Djursland), som giver Jyllands Fysiognomi et ejendommeligt Træk. Fra Østkysten N. for Dyrsland skærer Mariager Fjord og Randers Fjord sig ind i Landet, begge lange og smalle. Medens Dyrslands nordlige og østlige Kyster

kun er svagt bugtede, danner Sydkysten flere Halvøer, af hvilke Helgenæs naar længst mod S. Mellem disse findes der fire Vige: Æbeltoft Vig, Begtrup Vig, Knebel Vig og Kalvø Vig. S. for Dyrslund danner Kattegat Aarhus Bugt, Horsens Fjord med Øerne Alrø og Hjarnø, Asvig og Sandbjærg Vig. Lille-Bælt's jyske Kyst er endnu mere indskaaren. Fra den nordlige Del strækker den skønne Vejle Fjord sig ind i Landet mellem Bjørnsknude og Kasserodde. Fra den smalleste Del af Bæltet udgaar Eltang Vig og Kolding Fjord, længere S. paa findes Mosvig, Hejelsminde og den smalle Haderslev Fjord. Den lille Ø Aarø er adskilt fra Jylland ved Aarø Sund; saa naar man mellem Jylland og Als en bredere Bugt, der forgrener sig i Sandvig, Genner Fjord med Barsø, den brede Aabenraa Fjord og Als Fjord, der under Navnet Augustenborg Fjord skærer sig ind i Als. Gennem det smalle Als Sund, som adskiller Als fra Jylland, kommer man ud i Flensborg Fjord. Fra denne gaar Hørup Hav mod Ø. ind i den sydligste Del af Als, begrænset mod S. af Halvøen Kegnæs, og Vemmingbund naar mod V. ind i Broagerland. N. for Halvøen Holdnæs (paa Sydsiden af Flensborg Fjord) fører Egersund ind i Nybøl Nor, medens Flensborg Fjord strækker sig videre mod SV. forbi Okseøerne til den danske Grænse og Byen Flensborg.

I Kattegat findes der flere Øer, som hører til Jylland. NØ. for Frederikshavn ser man de smaa Øer Hirsholmene. Ud for Sæby ligger Læsø, adskilt fra Vendsyssel ved Læsø Rende; dens Kyster er kun lidet indskaarne; mod Ø. udgaar der fra den nordlige Del af Øen en Halvø, S. for hvilken Øens eneste lidt større Bugt findes. Ud for Mariager Fjord træffer man midt i Kattegat Anholt, ud for Helgenæs ligger Hjelm og mellem Samsø og Jylland Tundø og Endelave. Disse Øer har paa Grund af de fra dem udgaaende Strandgrus-Odder en trekantet Form.

Kun i Jylland har Danmark en Landgrænse. Dennes Forløb blev i Henhold til Versaillestraktaten paa Grundlag af Folkeafstemning (foretaget ¹⁰/₂ 1920) fastsat af en interallieret Kommission. Mod Ø. danner Flensborg Fjord Grænsen til Krusaa, som den følger et Stykke, derefter gaar den N. om Kobbermølle, S. om Krusaa By og mod SV. forbi Paddeborg Station, der er Grænsestation paa den østjyske Længdebane, den fortsætter derefter et Stykke mod V., S. om Frøslev Plantage, bøjer saa af mod N. og følger Skelbæk, derpaa Gammela og Sønderaa omtr. til dennes Udløb i Vidaa; derefter gaar den videre med omtr. vestlig Retning N. om Aventoft, S. om Rudebøl og S. om Gl.- og Ny-Frederikskog ud til Vesterhavet, hvor den bøjer af mod N. og fortsætter ud gennem List Dyb, saaledes at Øen Sild hører til Tyskland, men Rømmø til Danmark.

Overfladeforhold. Paa Kortet over Jylland kan man drage en Linie, som danner Skel mellem Omraader af vidt forskellig Natur, Grænsen for Indlandsisens Udbredelse over Jylland under den sidste Istid. Fra S. for Bovbjerg paa Vestkysten gaar Linien mod Ø. med et noget bugtet Forløb til Dollerup (SV. for Viborg ved Enden af Hald Sø). Her bøjer den om i sydlig Retning og fortsætter sig med mindre Bugtninger, men i Hovedsagen holdende denne Retning, til den danske Grænse, som den passerer ved Paddeborg Station.

De Moræneaflejringer, som findes i Overfladen N. henholdsvis Ø. for den omtalte Linie, er dannede under den sidste Istid. De er saaledes forholdsvis unge; de oprindelige Terrænformer er derfor ret vel bevarede, og Forvitringen er ikke trængt videre dybt ned. Bakkeland, Banker eller Bakkerygge, hyppig med stejle Skrænter, veksler med fladere Strækninger og med Dalstrøg, hvis Fald ofte ikke er udjævnet. Dalstrøg og Vandløb passer tidt ikke sammen, der forekommer Dalstrøg, som maa være blevne dannede under andre Afvandingsforhold end de

nuværende. Der findes Søer, mosefyldte Lavninger uden Afløb og tørre, grydeformede Fordybninger. Landskabet har et friskt, ofte uroligt og smaatformet, ungt Præg. Karakteristiske for dette Terræn er de saakaldte Tunneldale, der udhuledes af Indlandsisens Smeltevandseleve, som løb i Istunneler under denne. Idet Smeltevandseleven fyldte hele sin Istunnel, var den under Tryk ligesom Vandet i et Vandrør; den kunde derved løbe „op ad en Bakke“ til Isranden, hvor den strømmede ud under aaben Himmel over Forlandet. Vandtrykket bevirkede ogsaa, at Tunneldalens Bund blev ujævn med lange, uregelmæssige Fordybninger; i disse opstod der Langsøer, da Indlandsisen smeltede bort. I den yderste Del af Tunneldalene trængte Havet senere ind og dannede Fjorde.

Hvor Smeltevandselevne forlod Indlandsisen gennem Gletsjerporte i Tunneldalenes Mundinger, afsatte de det Sand og Grus, som de medførte, og opfyldte dermed Forlandet S. henholdsvis V. for Isranden; saaledes opstod efterhaanden Hedesletterne. Disse bestaar af lagdelt Sand og Grus; de danner lave Halv-Kegler, hvis Toppe ligger dér, hvor Tunneldalene ender. Her findes det groveste, stenede Materiale, længere borte finere Grus og Sand. Ved Enden af Tunneldalen er Hedeslettens Fald i Reglen 1:400 eller 1:500, i Midten af Sletten 1:700 og helt ude ved Vesterhavet 1:1000.

Hvor Forlandet var for højt til at blive dækket af Hedesandet, opstod der Bakkeøer, større eller mindre Omraader, som øformigt rager op af Hedesletterne. I Bakkeøernes Overflade findes Jyllands ældste Overfladedannelser, i Reglen sandede, dybt forvitrede Moræner fra den næstsidste Istid. I lang Tid, gennem den sidste Interglacialtid (det varme, isfri Tidsrum mellem den næstsidste og den sidste Istid), den sidste Istid og Tidsrummet mellem denne og Nutiden har Bakkeøerne ligget hen udsatte for de nedbrydende Kræfters Virksomhed: Forvitring og Vejrsmuldring, Regnens, Sneens og det rindende Vands Indvirkning, Nedglidning og Nedskridning af Jordmasserne. Herved er de oprindelige Terrænformer blevne udviskede. Søer findes ikke mere, Lavninger uden Afløb er blevne fyldte til eller omdannede til Dalstrækninger, stejle Skrænter er jævnedes ud, Bakketoppe og Rygge er blevne lavere og fladere, Tunneldalene har mistet deres Særpræg, de gamle Vandløb har udarbejdet sig brede Dale med jævnt Fald; Vandløb og Dale „passer sammen“. Den hele Overflade har faaet et roligt, storformet, gammelt Præg. —

Naar man sydfra passerer den danske Grænse, kommer man ved Paddeborg Station V. for Banelinien ind paa den store *Tinglev Hedeslette*, der følger Østkystens Bakkeland nordpaa til Ø.-Løgum og strækker sig mod V. ud til Marsken omkring Vidaa og Bredeaa. Den er oprindelig dannet af tre Smeltevandseleve; den sydligste af disse strømmede gennem en Istunnel, hvis Bund nu indtages af Flensborg Fjord og af Krusaas Dal; Gletsjerporten, hvorigennem Elven forlod Indlandsisen, fandtes umiddelbart S. for Paddeborg Station omtr. 40 m o. H. Den mellemste Istunnels Bund indtages nu af Aabenraa Fjord og af de to Dale, som fortsætter denne mod V. (den nordligste følges af Banen til Røde-Kro), og som forener sig lidt SSV. for Røde-Kro Station, hvor Gletsjerporten fandtes omtr. 45 m o. H. Den nordligste Smeltevandselev strømmede gennem en Istunnel, hvis Bund nu for en Del indtages af Genner Fjord og af Dalen Gennerhole, men længere mod SV. havde Smeltevandseleven ikke Magt til at skære sig ned i Terrænet under Isen og danne en Dalure i dette, den afsatte tværtimod Sand og Grus i sit Leje og opfyldte dette mellem Isvæggene. Da Isen smeltede bort, kom disse Sand- og Grusmasser til at danne en lang, smal Række af Bakkerygge, *Genner*

Aas, som strækker sig med et noget bugtet Forløb, der viser Istunnelens Beliggenhed, omtr. fra Rundemølle i Gennerhole til lidt Ø. for Røde-Krø Station, hvor Gletsjerporten fandtes omtr. 45 m o. H. Tinglev Hedeslette afvandes af en Mængde Aaer, som forener sig til den anelige Vidaa, der har sit Udløb i Vadehavet ved Højer Sluse VNV. for Tønder; de vigtigste er Skelbæk, Sønderaa, Grønaa, Hvirllaa og Arnaa. Af disse har dog kun Skelbæk og Hvirllaa deres Udspring paa selve Hedesletten, de andre har deres Kilder i Bakkelandet ved Østkysten, Sønderaas Tilløb Bjerndrup Aa NØ. for Felsted og Nørrestrom i Nærheden af Rinkenæs, Grønaa ved Ensted og Arnaa paa Løjt Halvø. Den nordvestligste Del af Tinglev Hedeslette afvandes af Bredeaa, der udspringer paa Toftlund Bakkeø i Omegnen af Agerskov. Hedeslettens milevide Ensformighed afbrydes af Indsande, opstaaede ved, at Vinden har sat Hedesandet i Bevægelse og dannet Klitter af det; det anseligste er Frøslev Polde NV. for Paddeborg Station. Op af Tinglev Hedeslette rager der adskillige Bakkeøer. Tinglev ligger paa en lille, lav og flad Bakkeø. Ved Jejsing-Lunde findes der en anden, som er langstrakt i Retningen Ø.-V. Den største er Abild Bakkeø N. for Tønder, men selv denne naar kun en Højde af 24 m o. H. Flere smaa Bakkeøer findes omkring Bedsted og S. og V. for Løgumkloster, medens man træffer en lidt større S. for Brede. Her bør ogsaa nævnes Emmerlev Bakkeø, som danner Kysten ved Vadehavet mellem Vidaas Marsk og Bredeaa Marsk.

Tinglev Hedeslette begrænses mod N. af *Toftlund Bakkeø*, der ved Skallebæks Lavning deles i to Dele. Den østlige dannes af store, flade Banker, der helt mod Ø., tæt ved Stambanen, i Stenbjærg naar en Højde af 87 m. Paa den vestlige Del findes der et Højdedrag, som fra Høm strækker sig mod ØSØ. over det 58 m høje Faarmandsbjærg til Højrup og derfra mod S. til N.-Løgum Kirke; paa Sydenden ligger Vogshøj (62 m). Fra Højdedragets Fod skraaner Bakkeøen jævnt mod Marsken i Vest; dog findes der S. for Ullerup en Banke, der i Gassehøje hæver sig til 51 m. Denne Del af Bakkeøen afvandes af Rejsby Aa og Brøns Aa, som begge løber mod V. til Vadehavet.

N. for Toftlund Bakkeø findes den smalle *Gelsaa Hedeslette*, som følger Østkystens Bakkeland fra Hovslund til Vojens. Den er oprindelig dannet af to Smeltevandseleve. Den sydligste strømmede gennem en Istunnel, hvis Bund nu er Slivsøs Dalgang til Vedsted Kirke. Dens videre Fortsættelse angives af en lille Aas, som strækker sig mod V. til S. for Arnitlund, hvor Gletsjerporten fandtes omtr. 55 m o. H. Den nordligste Istunnels Bund indtages nu af Haderslev Fjord, Haderslev Dam, Stevning Dam og Tørning Aa. Gletsjerporten var lige S. for Vojens omtr. 50 m o. H. Hedesletten afvandes af Gelsaa, der har sit Udspring i Østkystens Bakker SØ. for Skovby.

Den lange, smalle *Nustrup Bakkeø* begrænser Gelsaa Hedeslette mod N. Den strækker sig fra lidt V. for Vojens til Gelsbro og naar i Fjellumhøj 78 m.

Gram Hedeslette ligger N. for Nustrup Bakkeø. Den er dannet af to Smeltevandseleve. Den ene strømmede gennem en Istunnel, hvis Bund nu danner Fovsaa Dal; Gletsjerporten var V. for Sommersted omtr. 40 m o. H. Den anden Istunnels Bund indtages nu af de tre Langsøer NØ. for Jels; Gletsjerporten maa have været lidt S. for Jels omtr. 40 m o. H. Hedesletten bliver mod V. hurtig meget smal, ved Gelsbro forener den sig med Gelsaa Hedeslette og danner saa den sydlige Del af Ribe Hedeslette. Gram Hedeslette afvandes af Fladsaa, hvis øvre Løb fører Navnet Fovsaa. Den udspringer i Østkystens Bakkeland Ø. for Ødis.

Rødding Bakkeø begrænser Gram Hedeslette mod N. Af Hjortvad Aa, en

Biaa til Ribe Aa, deles den i en større sydlig Del, der i Rangtang hæver sig til 81 m o. H., og en mindre, nordlig Del, som paa Kongsbjerg SV. for Krogstrup hæver sig til 68 m. Overfladen er formet som store, lave og flade Banker, der omslutter Lavningen, hvori Hjortvad Aa og dens Biaaer flyder.

N. for Rødding Bakkeø træffer man *Kongeaas Hedeslette*, der oprindelig er dannet af en Smeltevand selv, som strømmede gennem en Istunnel, hvis Bund nu indtages af Kolding Fjord og Kolding Aas Dal; Gletsjerporten maa have været omtr. midtvejs mellem Lunderskov og Andst omtr. 45 m o. H. V. for Skodborghus Kro snævrer Hedesletten sig ind og fortsætter sig mod V. i Kongeaas Dalstrøg, til den ved Villebøl munder ud i Ribe Hedeslette. Den afvandes af Kongeaa, som har sit Udspring i Østkystens Bakkeland S. for Hjarup.

Ribe Hedeslette er dannet ved Forening af Gelsaa Hedeslette, Gram Hedeslette og Kongeaas Hedeslette. Den er lav, mod Ø. naar den kun op til 15 m o. H., mod V. sænker den sig under Marsken ved Ribe. Medens dens sydlige Del afvandes af Nipsaa eller Ribe Aa, opstaaet ved Forening af Gelsaa og Fladsaa, afvandes den nordlige Del af Kongeaa.

Mellem Kongeaas Hedeslette og den store Grindsted eller Sønder-Omme Hedeslette træffer vi, hvad Dalgas kaldte „*Hejnsvig-Hjertinge Bakkeø*“, men da denne gennemskæres af Holsted Aa, Holme Aa, Sneum Aa og Ansager Aa, og da der langs med disse Aaer strækker sig smalle Hedesletter, bør den rettelig deles i fem Bakkeøer: *Bramming Bakkeø* mellem Kongeaa og Holsted Aa, *Lindknud Bakkeø* mellem Holsted Aa og Holme Aa til Sneum Aa, *Hejnsvig Bakkeø* mellem Holme Aa og Grindsted Aa, *Esbjerg Bakkeø* mellem Sneum Aa og Varde Aa og *Ansager Bakkeø* mellem Holme Aa og Ansager Aa. Disse Bakkeøer er mod V. gennemgaaende lave og flade, men Ø. for Landevejen (Ribe-) Bobøl-Holsted-Grindsted naar de i storformede Banker ret betydelige Højder: paa Bramming Bakkeø | Senhøj 77 m, Harebjærg 76 m og Tislund Bjærg 79 m, paa Lindknud Bakkeø Bavn 102 m og Fru Mettes Bjærg 91 m, paa Hejnsvig Bakkeø Trindhøj 96 m og Præstehøje 85 m. Ansager Bakkeø's højeste Punkt er Haldbjærg 54 m. Esbjerg Bakkeø naar i sin sydøstlige Del sine største Højder 47 m i Grimstrup Krat, 48 m ved Orre og 47 m ved Faaborg.

N. for disse Bakkeøer kommer vi ud paa den store *Grindsted-* eller *Sønder-Omme Hedeslette*. Denne er i Hovedsagen dannet af en Smeltevand selv, som havde sit Løb gennem en Tunneldal, hvis Bund nu indtages af Vejle Fjord og Vejle Aas Dalføre. Til en Tid er der dog ogsaa strømmet en Smeltevand selv gennem en Tunneldal, hvis Bund indtages af den øvre Grejsdal med Faarup Sø og Vejle Aas øvre Løb fra Nørup til Randbøl. Gletsjerportene har staaet mellem Randbøl og V.-Torsted 70-80 m o. H. Ogsaa gennem det Dalstrøg, som nu indtages af Omme Aas øvre Løb, synes der at være strømmet Smeltevand til. Mod V. deler Hedesletten sig i to Grene udenom den store Oddum-Varde Bakkeø langs med Varde Aa og Skern Aa. Den sydlige Del af Hedesletten afvandes af Varde Aa og dens Biaaer, den nordlige Del af Omme Aa og dens Biaaer.

Oddum-Varde Bakkeø strækker sig fra Varde nordpaa til Tarm, mod Ø. til Hoven Aa (Biaa fra S. til Omme Aa), mod V. til det delvis af Flyvesand dækkede Omraade mellem Ringkøbing Fjord og Blaavands Huk. Den naar sin største Højde, 64 m, mellem Lyne og Ølgod.

NØ. for Grindsted Hedeslette er der et Omraade med en Del ret tæt liggende mindre Bakkeøer; enkelte naar ret betydelige Højder, saaledes Svoll-

bjærg N. for S.-Omme Kirke 66 m, en Banke ved Langkær S. for Brande 84 m, en Banke SV. for Brande 81 m og Sandfeld Bjærg 74 m.

N. for disse Bakkeøer findes *Brande-Paarup Hedeslette*, i Hovedsagen opbygget gennem den Tunneldal, hvori Gudena og Skern Aa har deres Udspring. Hedesletten strækker sig mod SV. langs med Skern Aa, hvor den forener sig med den nordlige Del af Grindsted Hedeslette. Op af den nordlige Del af Hedesletten rager *Nørlund Bakkeø*, der naar en Højde af 92 m. SV. for denne naar det lille *Fasterholt Bjærg* 71 m.

Brande-Paarup Hedeslette gaar nordpaa over i den store *Karup Hedeslette*. Grænsen bør drages gennem Bakkeøerne *Gludsted Banke* (94 m) og *Isenbjærg* (102 m) til Skovbjærg Bakkeøes sydligste Fremspring Holtbanke. Karup Hedeslette er dannet i to Tempi. Oprindeligt afvandedes den kun gennem Stora og dens Biaer. En Tunneldal havde sin Munding V. for Sebstrup omtr. 70 m o. H.; den er dannet ved Forening af den Tunneldal, der gaar forbi Ring og Bryrup, og den Tunneldal, hvis Bund er det Dalføre, som nu indtages af Salten Aa, Salten Langsø, Mossø og Skanderborg Sø. Ud for dette Dalføre udspringer Stora. Antagelig samtidig strømmede der Smeltevand til gennem tre andre Tunneldale, hvis forenede Munding var nær ved Engesvang Station omtr. 70 m o. H. Den sydligstes Bund indtages af Torsø og af Himmelbjærgsøerne Borresø, Julsø, Knudsø og Ravnø og videre af Aarhus Aa og Brabrand Sø, — til en anden Tid tog Smeltevandet Vej over Borresø, Brassø og Almindsø. Den mellemste Tunneldals Bund indtages af Silkeborg Langsø, en Del af Gudenaas Dal, Linaa, Lyngbygaard Aa og Egaa, den nordligstes af en anden Del af Gudenaas Dal og af Gern Aas, Granslev Aas og Alling Aas Dale. Den nordlige Del af Karup Hedeslette havde særlige Tilløb gennem to Tunneldale; den østligste af disse indtages af Stubbergaard Sø og Flyndersø, den vestligste af Møllersø, Holmgaard Sø og Hellegaard Aa. Paa et senere Tidspunkt af Dannelsen af Karup Hedeslette opstod Karup Aa eller Skive Aa. Indlandsisen var da smeltet tilbage fra Linien Bovbjærg-Dollerup (se p. 3), saa at Afvandingen af den nordøstlige Del af Hedesletten kunde ske til Limfjorden. Smeltevandet strømmede ud dels gennem en Tunneldal, hvis Bund nu indtages af Hinge Sø, Alling Sø og Alling Aa, dels gennem en anden Tunneldal, hvis Bund indtages af Tange Aa, idet det dannede Graahede eller Grathede, og endelig gennem maaske Danmarks mærkeligste System af Tunneldale, hvis forenede Løb gik gennem Hald Sø og ud gennem en eller flere Gletsjerporte Ø. for Dollerup, N. for Skelhøje Station omtr. 70 m o. H., idet det dannede Alheden. En Tunneldal gaar gennem Randers Fjord, Gudenaas nedre Dalstrøg nedenfor Tange og videre gennem Dalstrøget Tange-Rindsholm, en anden Tunneldal gaar gennem Vedsø og Nørreaas Dal, en tredje gennem det Dalføre, som nu indtages af Tjele Aa, Tjele Langsø, Glenstrup Sø og Kastbjærg Aa, og endelig en fjerde gennem det Dalføre, som nu indtages af Søndersø og Nørresø ved Viborg, Loldrup Sø, Rødsø, en Del af Skalsaas Dal, Onsild Aas Dal og Mariager Fjord. Mod V. smalter Karup Hedeslette sig ind mellem Skovbjærg Bakkeø og Bakkelandet S. for Limfjorden for atter at brede sig ud ved Navr, idet den forener sig med Nissum Hedeslette (Burehede, Klosterhede og Kronhede) mellem Nissum Fjord og Bakkelandet S. for Nissum Bredning. Denne Hedeslette er dannet ud fra to Tunneldale, hvis Bund indtages af Kilen ved Struer og det Dalstrøg, som fortsætter denne, og af Lem Vig og det Dalstrøg, som fortsætter denne. I Nissum Hedeslette findes en mindre Bakkeø, der ved Møborg Kirke

naar en Højde af 45 m. I Karup Hedeslette findes den lille *Lindbjerg Bakkeø*, der naar en Højde af 74 m.

Skovbjerg Bakkeø danner Vestgrænsen saavel for Karup Hedeslette som for Brande-Paarup Hedeslette. Det er Danmarks anseligste Bakkeø, idet den er ikke mindre end 2000 km² stor. Den er beliggende mellem Skern, Ringkøbing, Holstebro og Herning; den har nogenlunde Form af en Oval, fra hvis Østside der ved Herning udgaar en ved Roden bred Bakkehalvø, hvis Østspids dannes af Holtbanke. Ved Vorgod Aa, der er Biaa til Skern Aa, deles den i to Dele. Paa den østlige Del hæver flere Banker sig til ret betydelige Højder, Staldhøj 80 m, Solskov Bjærg 88 m, Store-Momhøj 95 m. Paa denne Del af Bakkeøen udspringer Herningsholm Aa, der er Biaa til Storaa, og Rind Aa, der er Biaa til Skern Aa. Paa den vestlige Del findes flere Rækker Banker, af hvilke Præstbjærg naar 95 m, Tihøje, Bakkeøens højeste Punkt, 111 m, Trehøje paa Skovbjærg Banke 103 m, Kyndelhøj 95 m, Krathøj 88 m, Omme Bakker 90 m og Tophøj 85 m. Paa denne Del af Bakkeøen udspringer Lilleaa, der er Biaa til Storaa, samt Madum Aa, Tim Aa og Hover Aa, der alle falder i Stadel Fjord, og Ganer Aa, der falder i Ringkøbing Fjord.

Ø. og N. for Paddeborg Station møder man Østkystens Bakkeland, Møræerne fra den sidste Istid. Her træffer man andre Terrænformer end paa Bakkeøerne. Mange Steder er Bakkelandet typisk udviklet med udprægede Bakker med kuppelformede Toppe og skarpe Bakkerygge, med brede Dalstrøg eller mindre Dale og Kløfter med v-formet Tværnsnit og stejle Sider, med Søer og Mosehuller eller tørre Lavninger uden Afløb, Halvøens skønneste Landskaber; andre Steder er Overfladen mere roligt bølgende, til alle Sider hæver og sænker Markerne sig med jævner Stigning eller Fald. Særlige Træk i dette Terræn er dels Tunneldalene med deres Langsøer og Fjorde, der som allerede omtalt udformedes af Indlandsisens Smeltevand, hvor dette strømmede i Istunneler under Indlandsisen, dels Tværdale, andre Dalstrøg, som udskares under aaben Himmel af Smeltevandet, hvor dette maatte bane sig Vej frem i Bakkelandet, efterhaanden som Isen smeltede bort fra Jylland.

Straks N. for Paddeborg Station træffer man Bakkelandet omkring Bov, der ved Bov naar en Højde af 55 m. Ved Krusaas Tunneldal er det skilt fra Bakkelandet mellem Flensborg Fjord og Aabenraa Fjord. Dette danner et mod Ø. krummet Strøg, der i Tastebjærg V. for Varnæs naar 74 m. Mod V. omslutter det jævner, lavere Land med Søgaard Sø og Hostrup Sø. Mod SØ. sender det gennem det skønne Sundeved en Udløber, som ender i den mægtige Dybbøl Banke (68 m). Fra denne udgaar der atter et bakket Strøg, som omslutter Vemmingbund, idet det danner den nordøstlige Del af Broager. Vemmingbund er et typisk Istunge-Bækken, omgivet af sin Randmoræne. Broagers vestlige Kystland dannes af en Slette af stenfrit Ler, som udnyttes i Teglværkerne ved Egersund og Iller, oprindelig afsat i en i Flensborg Fjord og Nybøl Nor af Indlandsisen afspærret og isdækket Sø.

Østkysten paa *Als* er lige, medens Vestkysten er indskaaret af Fjorde og Vige, som fortsætter sig dybt ind i Landet i Dalstrøg med Søer, Enge og Moser. En saadan Sænkning over Ketting Nor deler Øen i Nørre-Als og Sønder-Als. Paa Sønder-Als findes der langs med Østkysten et højere Bakkeland, der i Høgebjerg ved Asserballe naar 81 m. Paa Nørre-Als findes det mest udprægede Bakkeland i Midten, det naar i Egebjerg 61 m.

Omkring Aabenraa Fjord snævrer Bakkelandet sig ind til en Kystbræmme med skønne, storformede Banker og gennemskaaren af Tunneldalene, som munder ud SSV. for Røde-Kro. Ogsaa paa *Løjt Halvø* mellem Aabenraa og Genner Fjorde følger Bakkelandet Kysten; det er højt og meget kuperet, i Trindbjerg V. for Skovby naar det 92 m. Hvor Tunneldalen Gennerhole stiger op fra Genner Fjord, er Bakkelandet kun 1 km bredt, en yngre Hedeslette, dannet under Indlandsisens Afsmeltning, nærmer sig her Kysten. Derefter breder Bakkelandet sig atter. Ved det 97 m høje Knivsbjærg udvikler det sig til et System af smukke Randmoræner. Paa Pothøj, S. for Vedsted, naar det 84 m. Hvor det ved Hoptrup gennemskæres af Slivsøs Tunneldal, er det pragtfuldt udviklet med mægtige Banker (Hartmanns Kule). Bakkelands-Strøget fortsætter sig nordpaa over Haderslev Dam, som ligger i Nordslesvigs længste Tunneldal. Et højtliggende Parti med vide Udsigter findes mellem Moltrup og Hjerndrup, V. f. Bramdrup naar det 77 m og i Højbjerg ved Anderup 97 m; dette og det lige saa høje Knivsbjærg er næstefter Skamlingsbanke Nord-Slesvigs højeste Punkter. En Banke S. for Ødis er 77 m. Østpaa bliver Landskabet mere fladt bølget, men af dominerende Højdepartier findes dog flere, Aastrup Banke (72 m) og særlig den 113 m høje, historiske Skamlingsbanke med den vidunderlige Udsigt.

Mellem de Dalstrøg, som indtages af Kolding Fjord og Kolding Aa og Vejle Fjord og Vejle Aa, maa Terrænet karakteriseres som Plateauer med fladt bølget Overflade, der naar de største Højder: 102 m i Hesselbjerg (11 km VSV. for Vejle) og 108 m i Lundebanke (4 km SSV. for Vejle). Lavest og fladest er Terrænet i Fredericias Omegn. Gør Terrænet end gennemgaaende et ensformigt Indtryk, opvejes dette ved de mange smukke Partier, man træffer i Dalene og ved Fjordene, særlig ved Vejle Fjord, hvor skovklædte Bakker falder brat af imod Vandet, gennemskaarne af Kløfter; det mest fremtrædende Punkt er her det for sin skønne Udsigt bekendte Munkebjerg (93 m). Fra Nordsiden af Kolding Fjord strækker Eltang Vig og Gudsø Vig sig ind i Landet, typiske Istungebækkener, omgivne af Randmoræne-Bakker. Fra Gudsø Vig fører den ejendommelige Elbo Dal mod NØ. til Rands Fjord og Vejle Fjord. Da Indlandsisen dannede Randmorænerne omkring Gudsø Vig, havde Smeltevandet her aabenbart sit Afløb gennem Elbo Dal.

Fra Vejle Aas Dal og Vejle Fjord strækker et Højland sig mod N. til Himmelbjærgsøernes Tunneldal; dets Vestgrænse dannes af de store Hedesletter, dets Østgrænse af Gudenaas Dal. Kun i Tunneldalene, der gennemskærer det, sænker det sig til under 85 m, og adskillige af dets Bakketoppe naar efter danske Forhold anselige Højder. Det er Danmarks største Højslette; som en saadan maa man nemlig betegne det, selv om det adskillige Steder er ret bakket. I sin sydlige Del naar det i Møllebjerg SØ. for Lindeballe 137 m. Toppen af Thyras Høj i Jelling er 119 m o. H. Bavnbanke N. for Grejsdalen er 113 m. Længere nordpaa naar Vonge Bavnehøj ved Kollemorten og Tranebjærg 138 m. Ottehøje NØ. for Vinding er 145 m, Store-Hørbyhøj SV. for Funder Kirke er 131 m, og endelig naar Himmelbjærg 147 m. Det hæver sig 126 m over Julsø, som det dominerer; det er Centret i en af Danmarks skønneste Egne; de talrige Søer, omgivne af de høje, skov- og lyngklædte Bakker med de vide Udsigter, giver en Righed af storslaaede Skuer, som man altid længes tilbage til. I lang Tid ansaa man Himmelbjærg 147 m for at være Danmarks højeste Punkt, i ualmindelig Grad præsenterer det sig som en fritstaaende Højde, hævede sig stejlt op fra Julsø og frembydende en af Danmarks mest storslaaede Udsigter.

Det egentlige Udsigtspunkt, Kollen, er dog kun 147 m, medens et Punkt NØ. for Himmelbjærg Gaard er 157 m. Egnens højeste Punkt, 162 m, findes dog i Ry Sønderskov, men det er saa lidet fremtrædende, at det end ikke har faaet Navn.

Mellem Vejle Fjord og Horsens Fjord er Terrænet gennemgaaende ikke saa lidt lavere, men enkelte Banker naar dog anselige Højder. Den for sin vide Udsigt bekendte Troidemose Banke ikke langt fra Vejle Fjord er 110 m, og den ejendommelige, plateauformede Banke Bjærgelide, S. for Horsens, hæver sig til 121 m. Det er jævnt bakkede Morænelandskaber, man træffer her, men V. for Engum-Hedensted-Løsning findes der dog en lille Hedeslette, dannet under et længere Ophold i Indlandsisens Afsmeltning. En ejendommelig Smeltevandsdal strækker sig i to Buer mellem Sandbjærg Vig og Asvig og mellem denne og Horsens Fjord.

Horsens Fjord og det denne omgivende Lavland maa anses for et Istunge-Bækken, udformet i en tidligere Tunneldal. V. for Fjorden ligger der et Højdedrag, der i Nim Bavnehøj naar 105 m og i Møgelbjærg ved Underup 109 m. Imod N. begrænses Fjord-Lavningen af et paa sine Steder meget højt Terræn, som adskiller den fra de store Lavninger, hvori Mossø og Skanderborg Sø ligger. Stort og mægtigt hæver Ejer Bavnehøj-Partiet sig med sine langstrakte, rolige Former — imponerende ikke blot ved sin Højde, men ogsaa ved Størrelsen af det højtliggende Areal. Betydelige Strækninger ligger her højere end 125 m o. H., og adskillige Bakker naar op over 160 m. Selve Ejer Bavnehøj, Danmarks højeste Punkt, er 172 m, og et Punkt NØ. for Saaby 170 m. Ø. for Skanderborg Sø findes et andet Højdeparti, der i Ørnekol hæver sig til 130 m.

N. for Himmelbjærgsøernes Tunneldal, som fortsætter sig mod Ø. over Brabrand Sø til Aarhus, er Terrænet gennemgaaende lavere, men det naar dog i Sorring Loddenhøj 148 m, i Dejhøj SV. for Langaa 108 m og i Lysnet ØSØ. for Langaa 131 m. Ejendommeligt for dette Terræn er de mange Smeltevandsdale, som findes i det, Tunneldale og Tværdale. Af disse sidste maa foruden selve Gudenaas Dal fremhæves Lilleaas Dal, som benyttes af Banelinien Aarhus-Langaa, der kommer ned i Dalen mellem Mundelstrup og Hinnerup og følger den videre til Langaa. Ogsaa Dyrsland gennemskæres af flere saadanne Dale, en af dem indtages af det udtørrede Kolindsund. Dyrslands nordlige Del er plateauagtig (Høgebjærg er 74 m høj), medens Kalvø Vig og Æbeltoft Vig omkranses af mægtige Bakkebuer, der fortsætter sig i Mols Bjærg syd paa til Helgenæs. I disse Bakker naar Kampehøj V. for Kalvø Vig 117 m, Trehøje N. for Kalvø Vig 106 m, Agri Bavnehøj 137 m og Ellemandsbjærget paa Helgenæs 99 m. Faa Egne i Danmark byder saa rig Afveksling mellem frugtbare Marker, frodige Bøgeskove og øde Lyngbakker; de mægtige Bakkepartier, de imponerende Højder og de skønne Dale giver dette Landskab en særlig Tilløkkelse. Den mægtige Bakkeknude Agri Bakker midt i Mols, kronet af Agri Bavnehøj, der behersker hele Egnen, er en af Danmarks mest storslaaede Højder. Vigene paa Dyrslands Sydkyst er Istunge-Bækkener, og Bakkedragene, der omslutter dem, vældige Randmoræner. Dyrsland frembyder den Ejendommelighed, at Kalkundergrunden kommer til Syne i Klinerne paa Kysten mellem Fornæs og Knudshoved N. for Grenaa. Disse Kliner er dannede af Saltholmskalk.

Terrænet mellem Randers Fjord-Gudenaas Dal og den store Tunneldal, som strækker sig gennem Mariager Fjord og langs med en Del

af Skalsaa til Viborg, er ogsaa gennemsat af adskillige Tunneldale og Tværdale. Af disse sidste er den bekendteste den saakaldte Falborg Dal, der fører fra Gudenaas Dal ved Tange mod NV. forbi Viborg til Skive; Banelinien Langaa-Skive følger Gudenaas Dal til Tange, dér drejer den ind i Falborg Dal og følger denne til Skive. En anden Tværdal indtages af Skalsaa's øvre Løb. Terrænet er gennemgaaende plateauagtig storformet, men ikke synderlig højt; det naar mod V. i Burrehøj 68 m; men de højeste Partier findes SØ. for Mariager. Her naar Hovhøj 110 m.

Samme Karakter beholder Terrænet mellem Mariager Fjords Tunneldal og Limfjorden. De største Højder findes i et bredt Bælte mellem Aalborg og Hobro. Her naar Rold Bavnehøj 114 m og et Punkt i de for deres storslaaede Natur bekendte Ræbild Bakker 102 m, Rishøj SØ. for Nibe 104 m og Lundby Bakke SØ. for Aalborg 83 m. NØ. for Arden findes Danmarks største Kildevæld Blaakilde. Mellem Mariager Fjord og Limfjorden findes der langs med Kysten en 5-7 km bred Bræmme af hævet Havbund fra Køkkenmøddinge-Tiden; paa denne ligger den lille Vildmose. Bakkerne omkring Aalborg paa begge Sider af Limfjorden bestaar af Skrivekridt med et ringe Dække af Istids-Jordarter, de leverer Raaproduktet til Aalborgs vigtige Cementindustri.

Salling maa karakteriseres som et ikke synderlig højt, ret storformet Morænelandskab. Den største Højde, 60 m, findes Ø. for Otting. Salling gennemskæres af en Smeltevandsdal, som fra Hjerk strækker sig mod SØ. til Skive Fjord, og som aabenbart danner en Fortsættelse af Falborg Dal.

Mors har gennemgaaende de samme Terrænformer som Salling. Det højeste Punkt paa det sydlige Mors er Malhøj 64 m. En hel anden Karakter har dog Nordkysten af Mors; her findes der en Bue af store Banker, der ved Faartoft naar 80 m og paa Salgjerhøj 88 m. Herfra og fra den 61 m høje Hanklit havens en vid Udsigt over Limfjorden, Ty og Mors. Disse Bakker bestaar, ligesom Bakkerne paa Morsø's nordligste Halvø og Bakkerne ved Nordkysten af Fur for en væsentlig Del af Moler. Paa *Fur* naar Bakkerne i Lille-Jenshøj 76 m; den sydlige Del af Fur er lav.

Paa Vestkysten af *Ty* findes der en omtr. 5 km bred, lav Bræmme, som bestaar af hævet Havbund, dækket af Klitter. Det øvrige Ty er et ikke synderligt højt, ret storformet Morænelandskab, hvis højeste Punkter er den 70 m høje Bavnehøj SØ. for Janderup og den 92 m høje Ashøj V. for Hurup. Den nordøstligste Del af Ty er ligesom *Hanherrederne* og den sydvestligste Del af Vendsyssel et lavt Sletteland, bestaaende af hævet Havbund fra Køkkenmøddinge-Tiden, op over hvilket der hist og her rager højere Partier, som for en væsentlig Del er dannede af Skrivekridt, Blegekridt eller Limsten. Tys Nordende dannes af Hanstholm, der hæver sig til 67 m. SØ. for denne ligger den 36 m høje Østholm med Landsbyen Hjaremaal. Længere mod Ø. findes det lange, smalle, 35 m høje Hannæs, der tidligere strakte sig ud i Limfjorden som en lang, smal Halvø, mod Ø. begrænset af Bygholm Vejle og Selbjærg Vejle, mod V. af Vesløs Vejle og Tømmerby Fjord, som alle nu er inddæmmede. N. for Hannæs findes „Bolbjærg Ø“, hvis Nordende dannes af det 47 m høje Bolbjærg, som med sit Limstens-Fremspring byder Havet Trods og skærmer Landet. 130 m fra Bolbjærg rager Skareklit 15 m op af Havet, Jyllands eneste Skær. Længere sydpaa naar Bolbjærg-Ø paa Troidsting sin største Højde, 59 m. Længere mod Ø. findes ved Fjerslev et større, højere Parti, som mod Ø. i Lerup Bavnehøj naar 82 m; dets Nordende er Svinkløv, hvis hvide Kridtklint tidligere ragede ud i Skagerrak som et For-

bjærg. Efterhaanden aflejredes der saa meget Grus og Sand foran Klinten, at den blev beskyttet mod Bølgeslaget, saa at den kun paavirkedes af den almindelige Vejrsmuldring; ved denne fremkom saa i Tidens Løb Svinkløvs nuværende, ejendommelige Form.

Vendsyssel er mere end nogen anden Landsdel præget af de Sænkninger og Hævninger af Landet, som har fundet Sted efter den sidste Istid. Der er derved fremkommet tre forskellige Landskabstyper, bakked Højland, som er opbygget af Istidsaflejringerne, de højtliggende Plateauer, som er hævet Havbund fra det Ishav, som dækkede store Dele af Vendsyssel, efter at Indlandsisen var smeltet bort, og det lavtliggende Sletteland, som er hævet Havbund fra Køkkenmøddingetiden. Det største samlede Omraade af det bakkede Højland naar fra Østkysten mellem Frederikshavn og Sæby mod N. til N. for Tolne, mod V. til henimod Børglum og mod S. til Dronninglund. Et mægtigt Højdedrag, Jyske Aas, strækker sig fra Dronninglund i en Bue mod NV. og N. og breder sig mod NØ. til Frederikshavn og mod N. til Tolne-Eggen. Det højeste Punkt er Knøsen, 136 m, i Dronninglund Storskov; Søheden Bakke i Pajhede Skov er 122 m, samme Højde naar et Punkt SØ. for Flade Kirke, og Bolhøje i Tolne Bakker er 84 m. V. paa sænker Højlandet sig. Det bakkede Højland bestaar i Reglen af ret storformede Banker, men ikke sjældent optræder det dog smaatkuperet eller danner udprægede Bakkerygge. Et fra Hovedomraadet adskilt Parti af bakked Højland strækker sig fra Sindal til Hirshals; det naar NØ. for Astrup 93 m. Af de mindre Bakkeøer skal nævnes Hjørring Bakkeø (67 m), og længere mod V. Vennebjerg (69 m) og Rubjærg (74 m) med den af Vesterhavet dannede pragtfulde Klint, som viser et Gennemsnit af Bakkeøen; sydligere ved Kysten ligger Saltum Bakkeø (43 m). Ved Limfjorden møder vi Nørre-Sundby Bakkeø, paa hvilken Skansebakken naar 51 m, Hammer Bakker (88 m) og Vester-Hassing Bakkeø med Hellighøje (50 m).

De højtliggende Plateauer danner udstrakte, jævne Flader. Da Hævningen, der løftede dem op af Ishavet, var langt større mod NØ. end mod SV., naar de mod N. og NØ. op til 30-35 m o. H., i Midt-Vendsyssel langs en Linie fra Løkken til Vorsaa indtil c. 20 m, og mod S. ved Nørre-Sundby og paa Gøl til 10-12 m o. H. Af de større Plateauer kan nævnes Bindslev Plateauet, som strækker sig fra Sindal St. nordpaa over Bindslev til Tværsted og mod NV. til Ugerby og Asdal. SV. for Sindal staar det ved et smalt „Sund“ i Forbindelse med det udstrakte Plateau omkring Hjørring, som er Vendsyssels største, idet det har en Udstrækning i N.-S. paa 10-15 km og i Ø.-V. paa 15-20 km. I det østl. Vendsyssel findes to større Plateauer, det ene SV. for Sæby, det andet omkring Vorgaard. Endnu sydligere, S. og V. for Dronninglund Storskov findes et udstrakt Plateau, der med en Længde af over 20 km strækker sig fra Asaa og Geraa i Ø. til Store-Vildmose i V.

Den tredje Landskabsform, det lavtliggende Sletteland, indtager de Omraader, der blev tørlagte under den sidste Landhævning. Indadtil, mod det høje Land, dannes Slettelandets Grænser hyppigt af gamle Kystkrænter, der i høje Bakkepartier kan naa anselige Højder; udadtil naar Slettelandet ud til den nuværende Kystlinie. Det er opbygget af Havaflejringer, der dog over betydelige Strækninger er dækkede af Tørvemoser eller af Klitter. N. og V. for Nørre-Sundby indtager Slettelandet meget store Omraader, det naar mod N. over Store-Vildmose til Løkken og mod V. til Svinkløv. Mod Ø. danner det S. for det højtliggende Plateau en Bræmme, som udvider sig mod Ø. til en Bredde af 7-8 km N. for Hals for atter mod N. at blive smallere, til det imellem Vorsaa og Frederikshavn

danner et smalt Forland ved Foden af Bakkerne. Slettelandet naar længst mod NØ. ved Frederikshavn op til omtr. 15 m o. H., medens det mod SV. kun naar til 7-8 m o. H. Mod N. ender Vendsyssel i Slettelandet Skagens Odde, der fra det gamle Land mellem Frederikshavn og Tværsted strækker sig over 30 km ud i Havet mellem Skagerrak og Kattegat, vokset ud ved Samvirken mellem Landets Hævning og Kyststrømmenes Materialtransport med Støttepunkter i de ældre Aflejringer ved Frederikshavn og Tværsted og i Lerplateauet mellem Raabjærg og Kandestederne, som bærer den store Vandreklit Studeli Mile. Ud mod denne Lerbanke førtes Kyststrømmen baade fra S. og V., og herhen bragtes Sand og Grus til Opbygning af Revler og Havstokke. Efter at disse var naaet ud til Raabjærg Banken, og denne var hævet op af Havet, ændredes Kyststrømmens Retning langs med Oddens Østside, saa at den kom til at gaa fra N. mod S., mulig som et Slags Idvande, fremkaldt ved Oddens ejendommelige Form paa dette Tidspunkt. Derved afspærredes en dyb Bugt S. for Raabjærg Kirke og omdannedes til en Lagune, Gaardbo Sø, der efterhaanden udfyldtes med Ler og Dynd. Odden voksede efterhaanden videre ud mod NØ., men samtidig skar Kyststrømmen paa dens Vestside bort af den og førte Materialet videre langs med Kysten, hvorved Dannelsen af Odden fortsattes udad. Paa den yderste Del af Odden N. og NØ. for Skagen angiver et stort System af parallelle Strandvolde, hvorledes Landet er vokset udad mod N. En Sammenligning mellem Videnskabernes Selskabs Kort fra 1785-86 og Generalstabens Kort fra 1886-88 viser, at alene i disse 100 Aar har Tilvæksten af Land paa Nordstranden været 3-500 m. Da der samtidig paa Sydøstkysten, navnlig mellem Skagens By og Fyret, skæres Land bort, foregaar der en Forskydning af Oddens yderste Del, Grenen, fra S. til N., dog saaledes at dens Spids stadig peger mod Ø. Ifølge Kortene laa Spidsen af Grenen i 1787 omtr. 900 m sydligere end i 1888. Udredelsen af disse udviklede Forhold skyldes den af Undersøgelsen af Vendsyssels Geologi højt fortjente Forsker, Statsgeolog Axel Jessen.

Vandskel og Vandløb. Som Jyllands Hovedvandskel maa man betragte det Vandskel, som adskiller de Vandløb, der strømmer til Vesterhavet, fra dem, som strømmer til Østersøen, Lille-Bælt og Kattegat. Hovedvandskellet kommer ind over Grænsen ved Paddeborg Station; det gaar først mod N. til Bov, men bøjer der mod Ø. og følger saa i ringe Afstand den indre Del af Flensborg Fjord, idet det holder sig paa det p. 8 omtalte Bakkestrøg, hvorved det kommer til at danne en stor Bue mod Ø., omsluttende de sydlige Tilløb til Vidaa: Sønderaa og Grønaa med deres Biaaer. Det gaar saa langt mod Ø., at Rinkenæs Kirke og Gaarden Grøngrøft, NV. for Graasten, ligger paa det. Ved Slyngsten Holdeplads paa Banelinien Aabenraa-Graasten bøjer det mod V., gaar over Ensted og danner en Bue paa Bakkerne omkring Aabenraa Fjord til det 92 m høje Trindbjærg. Her, paa Løjt Halvø, danner det en Bue mod Ø., idet det omslutter Vidaas nordligste Tilløb Arnaa. Saa bøjer det mod V. omkring Genner Fjord og gaar mod NØ. til det 97 m høje Knivsbjærg. Nu udsender det mod V. et Bivandskel, som paa Toftlund Bakkeø deler sig i flere, der danner Skellene mellem Vidaas, Bredeaa, Brøns Aas, Rejsby Aas og Gelsaas Bækkener. Hovedvandskellet gaar fra Knivsbjærg videre imod NV. over den 84 m høje Pothøj til Vojens, hvor det sænker sig til under 40 m. Det udsender her mod V. Bivandskellet mellem Gelsaas og Fladsaas Bækkener og drejer saa mod ØNØ. for at følge Bakkedraget mellem Moltrup og Hjerndrup; det gaar over det 97 m høje Højbjærg og videre over Tapsore, saa bøjer det om mod V. og udsender i Fovslet Skov mod SV. Bivand-

skellet mellem Fladsaas og Kongeaas Bækkener. Efter at have passeret den 91 m høje Ulveryg V. for Kolding bøjer det mod V. udenom Kolding Aa, gaar over den 54 m høje Tinghøj og forløber derpaa med mindre Bugtninger mod N., udsendende mod Ø. Vandskellet mellem Kolding Aas og Vejle Aas Bækkener og mod SV. et Vandskel, der paa Skovbanke (102 m) deler sig i Vandskellene mellem Kongeaas og Sneum Aas Bækkener og mellem det sidstnævnte og Varde Aas Bækken. Hovedvandskellet gaar derpaa langs med Randbøl Hede til Møllebjerg (137 m). Her udsender det mod V. Vandskellet mellem Varde Aas og Skern Aas Bækkener og bøjer saa om i østlig Retning, det gaar over Jelling (Thyras Høj 119 m) og bøjer nu om i nordlig Retning. Kort efter udsender det ved Hygum mod Ø. et Vandskel, som ved Sindbjerg Kirke deler sig i to, der omslutter Horsens Fjords Bækken. Det nordligste af disse to fortsætter sig som Jyllands næstvigtigste Vandskel, der danner Østgrænsen for Gudenaas Opland. Hovedvandskellet gaar med et noget bugtet Forløb videre mod N. Ved den trigonometriske Station ved Kollemorten naar det 138 m. I Tunneldalen, hvori Gudenaas og Skern Aa har deres Udspring i ringe Afstand fra hinanden, sænker det sig mellem disse til en Højde af c. 70 m, men hæver sig atter snart efter ved Tvillinghøje, Ø. for N.-Snede, til 128 m. Ved Rankhøj (97 m) udsender det mod V. Vandskellet mellem Skern Aas og Storaas Bækkener, og kort efter, netop hvor det gaar over Silkeborg-Herning Landevej, Vandskellet mellem Storaas og Karup (Skive) Aas Bækkener. Hovedvandskellet gaar derpaa videre over Graahede og langs med Alheden, udsender ved Vium et mindre Vandskel mellem Tange Aa og Nørreaa, og bøjer V. om Hald Sø. Her udsender det mod V. det Vandskel, der begrænser Skive Aas Bækken mod Ø. Det gaar videre over Finderup, passerer Falborg Dal i Viborg Hedeplantage i en Højde af 20-25 m, gaar i et stort Sving N. om Viborg og Loldrup Søer, bøjer saa et kort Stykke mod S. ned over Taphede (Hestehøj 67 m) og gaar derefter i østlig Retning, følgende Viborg-Randers Landevej, der tildels er lagt paa selve Vandskellet; det bøjer S. om Fussing Sø og derpaa atter mod N. og Ø. N. for Randers drejer det efterhaanden i nordlig Retning og bøjer ved Hald, hvor det kun er 15 km fra Kattedag, temmelig skarpt tilbage mod V. og NV. Ved Kastbjerg Aas Kilder sænker det sig til 31 m, men hæver sig atter i Kellerup Skov SØ. for Mariager til 105 m. Det følger nu Mariager Fjord mod V., gaar i en Bue V. om Hobro, svinger saa i nordlig Retning og naar med et noget bugtet Forløb Limfjorden ved det 55 m høje Borgbjerg 3 km Ø. for Aalborg.

Jyllands vigtigste Bivandskel begrænser Gudenaas Opland mod Ø. Det gaar ud fra Hovedvandskellet ved Hygum N. for Jelling med østlig Retning; fra Sindbjerg Kirke gaar det i en Bue mod N. for ved Rask atter at bøje om i østlig Retning. Paa den 105 m høje Bavnehøj V. for Tamdrup Kirke drejer det mod N., og fra det 109 m høje Møgelbjerg ØNØ. for Underup fortsætter det i østlig Retning med en svag Krumning mod N. over Danmarks højeste Punkt, den 172 m høje Ejer Bavnehøj til det 101 m høje Møgelbjerg NØ. for Gangsted. Saa gaar Vandskellet med et noget bugtet Forløb i nordlig Retning over den 130 m høje Ørnekol Ø. for Skanderborg til Aarhus-Silkeborg Landevej. Her slaar det en stor Bugt mod V. omkring Lyngbygaard Aa over den 148 m høje Sorring Loddenhøj og fortsætter saa, stadig med et meget bugtet Forløb i østlig og nordøstlig Retning til Trehøje ved det inderste af Kalvø Vig, hvor det drejer om i nordlig Retning og fortsætter over Tothøj til Elkær Bakke ved Udløbet af Randers Fjord.

Jyllands øvrige Bivandskel vil der næppe være Anledning til at give nogen særlig Omtale.

Gudena udspringer tæt ved Hovedvandskellet omtrent 23 km NNV. for Vejle paa Grænsen mellem Hammer og Nykirke Sogne i en Højde af 65 m. Først løber den mod SØ., men ved Tørring begynder den at bøje om og fortsætter nu sit Løb i nordøstlig Retning gennem Uldum Kær og videre til Bredvad Vandmølle, hvor den tager Retning mod N. Efter at have passeret Vestenden af Mossø, 22 m o. H., optager den Salten Aa fra V. og fortsætter sit Løb gennem Guden Sø og Rymølle Sø forbi Ry Stationsby, gennem Birksø, Julsø, Borresø og Brassø (21 m o. H.), gennem Silkeborg og Silkeborg Langsø (19 m o. H.), hvor den brat bøjer mod Ø. Fra Udløbet af denne Sø er den ved Kanalisering gjort farbar for Pramme til sit Udløb, en Strækning af omtr. 83 km. I sin højre Side optager den Linaa og bøjer derefter om i nordlig Retning. Den optager Gern Aa fra Ø. og noget senere Alling Aa fra V. Saa danner den en stor vestlig Bugtning og optager ved Tange Tange Aa fra V., hvorefter den bøjer om i østlig Retning og fortsætter sit Løb i denne Retning til Langaa; herfra løber den mod NØ., optager Nørreaa fra V. og løber endelig forbi Randers ud i Randers Fjord. Ved Tange er Aaen nu opstemmet for at drive Elektricitetsværket „Gudena-Centralen“; bag Dæmningen er opstaaet en c. 15 km lang, smal, bugtet Sø (Guden Langsø). Fra Tange forbi Langaa til Randers benyttes Gudenaas Dal af Banelinierne Viborg-Langaa og Langaa-Randers.

Jyllands andre vigtigere Aaer er allerede nævnte i det foregaaende og, hvad der særlig udmærker dem, er dér fremhævet.

Søerne i Jylland kan deles i fire naturlige Grupper efter deres Dannelsesmaade: Langsøer, Morænesøer, Hedesøer og Strandsøer. Langt de fleste af de jyske Søer er Langsøer; disse findes i Tunneldalene og er simpelthen dannede ved, at de af Smeltevandselvne udhulede Fordybninger i Dalbunden er blevne vandfyldte. Af Langsøer kan nævnes Haderslev Dam og Stevning Dam, Skanderborg Sø, Mossø, Salten Langsø, Brabrand Sø, Himmelbjærgsøerne: Ravnsø, Knudsø, Birksø, Julsø, Borresø, Torsø og Brassø, endvidere Almind Sø, Silkeborg Langsø, Hinge Sø, Alling Sø, Fussing Sø, Glenstrup Sø, Tjele Langsø, Klejtrup Sø, Hærup Sø, Loldrup Sø, Rødsø, Nørresø og Søndersø ved Viborg, Vedsø og Hald Sø, samt Flyndersø og Stubbergaard Sø. Da Langsøerne findes i Tunneldalene, ligger de ofte i Række.

Morænesøerne indtager Lavninger i Morænedannelserne. Af saadanne Søer findes der ikke mange i Jylland. Der kan nævnes Mjang Sø paa Als, Stubbe Sø paa Mols, samt Madum Sø og Store-Økssø i Himmerland. Disse Søer er kun af ringe Størrelse.

Hedesøerne er vandfyldte Lavninger i Hedesletterne. Man mener, at disse Lavninger er dannede ved, at Vinden har blæst Sandet bort og derved udhulet dem; senere er Grundvandet af en eller anden Aarsag steget, og Lavningerne er derved blevne vandfyldte. De forekommer sjældent og har kun ringe Dybde. Af saadanne Søer kan nævnes Hostrup Sø S. for Aabenraa og Sunds Sø N. for Herning.

Større Rolle spiller Strandsøerne, som er fremkomne ved, at en Bugt er blevet afspærret fra Havet ved en Tange, ofte tillige af Flyvesand. Dannelsen af Strandsøerne er i de nordlige Dele af Jylland bleven fremmet ved Landets Hævning. Af jyske Strandsøer kan nævnes Filsø, NV. for Varde, Stadel Fjord, Ferring Sø, N. for Bovbjerg, samt Flade Sø, Ovesø, Vanned Sø og Nors Sø

i Ty og flere Smaasøer i Hanherrederne. Hvis Indløbene til Ringkøbing Fjord og Nissum Fjord ikke holdtes aabne kunstigt, vilde de hurtigt blive Strandsøer.

Om de **geologiske Forhold** se Indledningerne til de enkelte Amter.

Frugtbarhed og Befolkning. Med Hensyn til Frugtbarhed er Forholdene yderst forskellige i de forskellige Egne af Jylland. Medens Østjylland gennemgaaende har Jorder af udmærket god Bonitet, er det indre af Halvøen, de nu for en Del opdyrkede eller tilplantede Hedestrækninger, ligesom Flyvesandsstrækningerne langs Vestkysten, af ringe Bonitet; særlig gælder dette Jorderne i Ringkøbing og Ribe Amter. Som Helhed staar Jylland betydelig under Øerne i Frugtbarhed; $\frac{1}{4}$ 1905 havde Nørrejylland 167,422 Td. Hartk.; gennemsnitlig gaar der $26\frac{1}{4}$ Td. Ld. paa 1 Td. Hartkorn. Jyllands samlede Befolkning var $\frac{1}{2}$ 1921 1,498,479, deraf de sønderjyske Landsdele 163,622, og Nørrejylland 1,334,857 (1801: 385,124; 1840: 545,140; 1860: 700,206; 1901: 1,063,792), eller i Gennemsnit for hele Jylland 50,5 Indbygger pr. km²; de sydøstlige Dele er de tættest befolkede.

Inddeling. I gejstlig Henseende udgør Jylland 5 Stifter, nemlig *Aalborg, Viborg, Ribe og Haderslev* Stifter. Til Aarhus Stift hører endvidere Øen *Samsø*, der i verdslig Henseende hører under Holbæk Amt. I verdslig Henseende deles Jylland i 13 Amter, nemlig *Hjørring, Tisted, Aalborg, Viborg, Randers, Aarhus, Ringkøbing, Vejle, Ribe, Haderslev, Tønder, Aabenraa og Sønderborg* Amter.

Jylland kaldes af den græsk-romerske Oldtids Geografer for „Chersonesos kimbrike“, den *cimbriske Halvø*, og angives at være beboet af forskellige Stammer, f. Eks. *Kimbrioi, Charudes, Chaloi, Eudusioi, Kobandoi og Sabalingioi*, hvilke dog ikke alle med Sikkerhed lader sig stedfæste. Derimod kender disse Forfattere ikke noget, der direkte svarer til Navnet *Jylland* eller Indbyggernavnet *Jyder*. Disse Navne findes først hos den angelsaksiske Forfatter Beda, oer omtaler Jyderne (Jutæ) som optrædende i 5. Aarh. ved Kolonisationen af England, og i 6. Aarh. nævnes de som *Euclii* (?: *Eutii*) i et Brev fra Frankerkongen Theodebert til Justinian, medens Digteren Venantius Fortunatus nævner *Euthio* som et Folk, der rystede for Frankerkongen Chilperich († 584). Det i oldnordisk Poesi forekommende Navn *Reidgotaland*, „de berømte Goters Land“, har Islændingerne opfattet som Jylland, der ellers paa oldnordisk hedder *Jótland*. Ogsaa i angelsaksisk Poesi, Widsid og Beowulf, nævnes Jyderne. I øvrigt kendes *Jylland* og *Jyder* saa langt som dansk Tradition naar tilbage (1220 Jutland, 1400 Judland; latiniseret Jutia, Jucia og undertiden Jutlandia). Allerede i 13. Aarh. skelner man mellem *Nørre- og Sønderjylland*. Ifl. Vald. II.'s Jordebog var Jylland delt i følgende Sysler: *Vendsyssel* (Wændlæslysæl), *Ty Sysse*l (Thythesysæl), *Salling Sysse*l (Salingsysæl), *Harsyssel* (Harthesysæl), *Himmersyssel* (Himbersysæl), *Ommersyssel* (Omungærsysæl), *Aabo Sysse*l (Abo-sysæl), *Loversyssel* (Lofræthsysæl), *Varde Sysse*l (Warwithsysæl), *Jelling Sysse*l (Jalyng-sysæl), *Almind Sysse*l (Almundæsysæl), *Barved Sysse*l (Barwithsysæl), *Ellum Sysse*l (Ellæmsysæl) og *Isted Sysse*l (Istathesysæl), hvilket sidste ligger Syd for vor nuværende Landegrænse.

Litt.: E. Dalgas, Geograph. Billeder fra Heden, 2. Opl., Aarhus 1870. — Ed. Erslev, Jylland, Kbh. 1886. — Mylius-Erichsen, Den jyske Hede, Kbh. 1901-03. — E. Madsen, Jylland i det 16. Aarh., Kbh. 1914. — Johs. Steenstrup, Jylland og Jyder (Hist. Tidsskr. 1910). — Evald Tang Kristensen, Jyske Folkeminder I-XIII, 1871-1897. — H. F. Feilberg, Ordbog over det jyske Almuesmaal I-IV, Kbh. 1880-1914. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 1.-4. Række 1870 flg. — Hedeselskabets Tidsskrift, 1880 flg. — Jyske Byer og deres Mænd I-X, Kbh. 1916-18.